

Prijs van de Zuidnederlandse Maatschappij voor „Literatuurstudie” (periode 1982-1989)

door

Edward VERHOFSTADT

Voor de *Prijs der Zuidnederlandse Maatschappij*, die heden voor de moderne literatuurstudie wordt toegekend, bestond ruime belangstelling. De aan de jury voorgelegde studies bereikten zonder uitzondering een hoog intellectueel niveau. Ook de zeer verzorgde taalvorm van de ingezonden werken moet met nadruk worden vermeld en dit punt verdient bijzondere toelichting: Wat het taalgebruik betreft, voorziet het reglement der Maatschappij dat de teksten in het Nederlands worden gesteld. Deze eis vindt zijn oorsprong in een historisch gefundeerde belangstelling én bezorgdheid voor het behoud en de ontwikkeling van de moedertaal, die in de noordelijke gewesten van het nieuwe koninkrijk België toch zeer in de verdrukking was gekomen. Toen naar aanleiding van het honderdjarige bestaan van de Maatschappij — opgericht in 1870 — het nu vigerende reglement van de Prijs werd vastgelegd, was de herinnering aan vele jaren taalkrijd nog levendig genoeg om duidelijk hoorbaar het verband te beklemtonen tussen de zorg voor het Nederlands als cultuurinstrument en de bevordering van wetenschappelijk onderzoek op die gebieden welke kenmerkend zijn voor de activiteiten van de Maatschappij: de moderne taalkunde, de moderne literatuurstudie, de klassieke taal- en literatuurstudie en geschiedenis, de algemene geschiedenis na de Oudheid. Tegenover deze historische achtergrond wekt het feilloze, soepele en elegante woordgebruik van vele honderden bladzijden uit het voorgelegde wetenschappelijke proza een hernieuwd vertrouwen in de toekomst van het Nederlands alhier.

Onder de ingezonden werken bevond zich een boek dat opviel door een aantal uiterlijke kenmerken (ik moet preciseren) *zinnvolle* uiterlijke kenmerken die suggestief verwezen naar de inhoud. Ik maak daaruit een kleine keuze: de kleurige omslag met een reproductie van een doek uit het jaar 1979 van Gerrit Benner „Blauwe koe”; de afbeelding op pagina 60 van vijftien met automerken — Maserati, Landrover, Citroën 2CV ... — aangeduide koeien, verenigd onder de titel „Enseignement agricole. Tableau A. Les animaux de

la ferme'', naar een idee van Marcel Broodthaers uit het jaar 1974; op pagina 110 Roy Lichtensteins *Koe-triptiek* uit 1974 en niet het minst 's boeks leuke titel — kenbaar een citaat — *De dichter is een koe*, U hebt het geraden, het gaat hier over het in 1991 bij De Arbeiderspers uitgegeven werk van Hugo Brems: *De dichter is een koe. Over poëzie*.

Ik moet hier wat men nu boven en beneden de Moerdijk modieus „het verhaal'' noemt, onderbreken. Een jury mag zich niet laten afleiden door „uiterlijkheden'', hoe zinvol ook. Het reglement bepaalt uitdrukkelijk dat er ook plaats is voor studies „in manuscript'' ... Helaas, zulke werden ons niet toegestuurd; ook in de meest bescheiden gepresenteerde bijdrage had de tekstverwerker ingegrepen, zodat het de jury niet mogelijk was op dit punt harde bewijzen van haar integriteit te leveren.

Ik keer terug naar het boek van Hugo Brems. De titel is ontleend aan een gedicht van Gerrit Achterberg dat over een vijftal bladzijden wordt gecommentarieerd. Ik citeer uit die commentaren het zinnetje: „Het zit perfect in elkaar: de dichter is een koe, de melk is het gedicht, het onbewuste is het water is de inspiratiebron''. (p. 62) Dat is bijzonder verhelderend en ook knap samengevat, maar het echt boeiende van Hugo Brems' werkwijze ligt niet in de hermeneutische zingeving met gesloten karakter. Hij breekt zulke formuleringen die kenmerkend zijn voor een bepaalde, nu reeds historische vorm van *interpreteren* met zeer zacht geweld open. *Met zeer zacht geweld* ... want ook daar waar Hugo Brems deconstrueert, blijft iedere arrogantie hem vreemd. Zijn woorden zijn steeds het relaas van een omzichtigte zoektocht waarvan de doelstelling reeds in de eerste zin van het essay eenvoudig en gedecideerd wordt verwoord: „Dit boek wil laten zien hoe een gedicht werkt''. Maar hoe kan een interpretator dat laten zien? Hij geeft in het „Voorwoord'' diverse aanwijzingen. Hij zal het gedicht benaderen vanuit verschillende invalshoeken en wij vernemen ook welke: „hoe een gedicht op een definitie lijkt of op een verhaal'' en „hoe het verweven is met andere teksten''. Er worden nog enkele andere invalshoeken aangeduid, maar ik beperk mij tot deze eerste twee, omdat in de formulering een semantisch signaal hoorbaar wordt dat alle aandacht verdient: gelijken op ... verweven zijn met andere ... Wij zijn hier, gewild of niet, een aloude voorstelling op het spoor: Wie niet de weg wil afkorten door reductie — en dat wil Hugo Brems blijkbaar niet — moet hem dan maar door verwijzing naar steeds andere dingen zinvol langer maken; alles wordt op die tocht anders en behoudt toch zijn eigen aard. Dit is Maimonides' lof van de omweg. Toegepast op het zoëven vermelde gedicht van Gerrit Achterberg: Niet enkel de zoëven vermelde allegorische constructie waarin de betekenis van de mededeling wordt gevangen,

is belangrijk, maar — nu citeer ik Hugo Brems — „ook het gras doet mee en de mond en het eten, en de sloten en de kikker en het hek” ... Voor wie deze woorden enkel als een programma van Erlebnisdichtung zou verstaan, wordt nog toegevoegd: „en in de sloten en de kikker doet het gedicht ‘De kikker en de koe’ van Vroman mee, samen met de andere koeien die we al tegenkwamen. En in het gras speelt een hele traditie van pastorale poëzie mee, en de ‘grazige weiden’ uit de psalmen”. (p. 63)

De strategieën die Hugo Brems met zoveel fijnzinnigheid toepast, kunnen literatuurwetenschappelijk gesitueerd worden. Waar hij schrijft: „Ik wil te weten komen hoe gedichten werken, niet hoe ze gemaakt worden” (p. 137 / 138), expliciteert hij zijn verbondenheid met de basisbegrippen van de receptie-esthetica; de tientallen plaatsen waar hij een beeld, een motief, een thema ... interpreteert als verwijzing naar andere gedichten kunnen gelden als virtuose toepassingen van het concept intertextualiteit; het steeds voor zich heen wegschuiven van zingeving, het verleggen van begrenzingsen, het opheffen van duidingen, het voortdurend anders richten van de beschouwing, dit geheel van onteleologische dynamiek kan zijn plaats vinden binnen een complex van deconstructie ... maar deze terminologie mag om vele redenen geen dwingend karakter hebben, vooral dan jegens een auteur die steeds spreekt in de helderste formulering en met direct aanvoelbare congenialiteit.

Bij wijze van onsystematische epiloog: Het boek van Hugo Brems heeft iets vriendelijks en warmes. Ter vergelijking: Nadat Zarathustra heeft gesteld: „Der Mensch aber ist etwas, das überwunden werden muß”, trekt hij verder door het gebergte. Hij voelt de eenzaamheid en de koude in zijn zinnen en weldra ook in zijn leden. Als na troosteloos omzwerven een vreemde werkelijkheid hem verkwikt, vermoedt hij de aanwezigheid van nieuwe, nog onopgemerkte gezellen en broeders. „Als er aber um sich spähet und nach den Tröstern seiner Einsamkeit suchte: siehe, da waren es Kühe, welche auf einer Anhöhe bei einander standen; deren Nähe und Geruch hatten sein Herz erwärmt”. (*Also sprach Zarathustra*. „Der freiwillige Bettler”). Wat Hugo Brems betreft: Het is een verheffende gedachte, dat iemand die participeert aan de rehabilitatie van een in onze cultuur nog steeds niet voldoende gewaardeerd dier, zo goed over poëzie schrijft.

Er is een tweede boek dat vandaag in het licht dient gesteld. Het is een gedegen studiewerk van Jan Goossens met als titel *De gecastreeerde neus*. Het boek werd gepubliceerd door Uitgeverij Acco Leuven in 1988 en opgenomen in de reeks „Leuvense studiën en tekstuitgaven”. *De gecastreeerde neus*: Een recensent aarzelde niet deze enigmatische titel magistraal te noemen; de auteur die door een

tweede beoordelaar — wiens schrijfstijl op alle plaatsen getuigt van wetenschappelijke nuchterheid — „één van onze grootste dialectologen” wordt genoemd en die ons ook bekend is door zijn boek *Reynaerts Historie - Reynke de Vos* (Darmstadt 1983) bleef met deze nieuwe publicatie op een hem vertrouwd terrein, maar koos nu een andere, enigszins onverwachte benaderingsweg. De ondertitel kan ons hierbij oriënteren: „Taboes en hun verwerking in de geschiedenis van de Reinaert”. Jan Goossens onderzoekt de receptie van twee voor zijn onderzoek belangrijke episoden uit de Reinaert-stof. Dit onderzoek levert hem het materiaal voor een suggestief concept van mentaliteitsgeschiedenis. Ook hier kunnen wij de vraag stellen: *Hoe werkt het?*

Wat de keuze van de twee passages betreft, laten wij de auteur zelf aan het woord: „Het gaat ten eerste om het avontuur van Tibeert in de schuur van de pastoor ... en ten tweede om de afloop van het tweegevecht tussen Reinaert en Isengrijn, waarmee het pleit op het einde van *Reinaert II* wordt beslecht”. (p. 10) De eerste passage komt voor in *Reinaert I* en wordt door de bewerker van *Reinaert II* overgenomen: de tweede komt enkel voor in *Reinaert II*. Dit blijft niet zonder gevolgen voor het receptieonderzoek; het aantal naververtellingen van het tweegevecht tussen Reinaert en Isengrijn is veel geringer, doordat „de grote meerderheid van de Nederlandse bewerkingen uit de negentiende en de twintigste eeuw op *Reinaert I* teruggaat”.

De criteria voor een verantwoorde selectie van teksten worden in de „Inleiding” van het boek nauwgezet aangeduid (p. 8 en vgl.). Ondanks alle beperkingen die de auteur zichzelf oplegde, is het bestudeerde materiaal indrukwekkend groot. Het wordt over drie hoofdstukken verdeeld: teksten, bewerkingen en dramatiseringen van Tibeerts avontuur; teksten en bewerkingen van het tweegevecht; afbeeldingen van Tibeerts avontuur. Descriptie en sober geformuleerde interpretatie wisselen elkaar af en leiden tot belangrijke gevolgtrekkingen. Met uitzondering van het Hoogduitse *Reimhart Fuchs* is in de middeleeuwse teksten een onbevangen weergave van Tibeerts avontuur de regel. Latere tijden ontwikkelen diverse strategieën van terughoudendheid. In een Nederlandse druk van 1654 bijt de kater zijn slachtoffer „den neuse vanden aensichte” (Goossens, p. 24). Zulke adaptaties worden door Jan Goossens met passende verwijzingen naar de cultuurhistorische context beschreven. Het is merkwaardig dat in de Aufklärung die Kant definieerde als „der Ausgang des Menschen aus seiner selbstverschuldeten Unmündigkeit” de taboeïsering zich bijzonder sterk liet gelden — met overigens een duidelijk registreerbare nawerking doorheen de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw. De auteur hecht een grote betekenis aan de bewe-

ging van de jaren zestig: volgens hem het begin van een misschien niet omkeerbaar proces.

Jan Goossens heeft in die eerste drie hoofdstukken van zijn boek voor vele cultuurhistorische aspecten van het bewerkingsproces partiële verklaringen gesuggereerd. De intellectuele moed waarmee hij afzonderlijke observaties aanvult met een synthetisch en uitgesproken speculatief vierde hoofdstuk moge een voorbeeld zijn voor die groep van geleerden die in de eerste plaats een veilig geargumenteed betoog nastreven. In dit vierde hoofdstuk analyseert hij de verhullend onthullende functie van het oog, de benen, het oor, de keel, de tong, de mond en vooral de neus, wat aanleiding geeft tot boeiende excursies in de Europese literatuur met verwijzingen naar Rabelais, Shakespeare, Laurence Stern, Gogol, Frederik van Eeden. Hij onderzoekt aansluitend de talige verwerking van het taboe en toetst daarna zijn uitvoerig observatiemateriaal aan beschouwingen uit werken van Norbert Elias (*Über den Prozeß der Zivilisation*, 1976), J.M.W. van Ussel (*Geschiedenis van het seksuele probleem*, 1968) en Ludwig Marcuse (*Obszön*, 1963). Op grond van zulke vergelijkingen wordt een dieper inzicht verworven in bij voorbeeld het fenomeen schaamte en de zoëven aangeduide tegenstelling tussen het vrijheidsstreven van de Verlichting en de gelijktijdige tendensen van taboeïsering. Vooral kan men veel leren over de complexiteit van de processen der verhulling en onthulling; men zal daarbij vaststellen, hoezeer het nodig is — ook met betrekking tot de middeleeuwen — iedere talige verwerking te beoordelen binnen het begrippen- en waardensysteem van een tijd. Het komt mij voor: onsluiering is niet steeds en niet noodzakelijk een signaal voor gebrek aan authenticiteit, onsluiering is niet in alle gevallen een bewijs van geestelijke emancipatie. Wie dit principe in zijn beschouwingen opneemt, kan misschien de klip vermijden van zelfgenoegzaamheid en superioriteit tegenover vroegere houdingen, ook terughoudingen. Daaraan beantwoordt de waarschuwing die Jan Goossens aan zijn tijdgenoten en aan zichzelf richt op het einde van het boeiende vierde hoofdstuk met de eenvoudige titel „Overpeinzingen”.

Dit is een voorlopig eindpunt van een door Jan Goossens in beweging gezette gedachten-gang; het is niet het einde van het boek. De erudiete filoloog en strenge wetenschapsman zet de actief geïnteresseerde lezer verder op weg met een vijfde hoofdstuk „Primaire literatuur”, waarbinnen punt 3 de beschrijvende bibliografie van honderdentien gedrukte Nederlandse bewerkingen uit de negentiende en twintigste eeuw omvat.

BESLUIT

De *Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij* wenst haar grote waardering uit te drukken voor twee wetenschappelijk zeer verschillend gestructureerde literatuurstudies van onbetwistbare oorspronkelijkheid, suggestief in de probleemstelling en boeiend in de openheid van het reflecterende betoog; zij heeft beslist de *Prijs Literatuurstudie der Zuidnederlandse Maatschappij* in 1992 ex aequo toe te kennen aan Hugo Brems voor *De dichter is een koe. Over poëzie* en Jan Goossens voor *De gecasteerde neus. Taboes en hun verwerking in de geschiedenis van de Reinaert*¹.

1. De jury bestond uit C. Neutjens, H. Van Gorp en E. Verhofstadt.